

Adina DRAGOMIRESCU

Ortografia limbii române: definiție, scurt istoric, instrumente. Principiul fonologic

A.D. – cercetător la Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București, Departamentul de gramatică, asist. univ. la Facultatea de Litere a Universității din București, Departamentul de Lingvistică. Doctor în filologie din 2009. Cărți: *Ergativitatea. Tipologie, sintaxă, semantică*, 2010; *Morfosintaxa limbii române*, 2010 (în colab.); *Gramatica de bază a limbii române* (în colab.); *Ești COOL și dacă vorbești corect*, 2010 (în colab.); *101 greșeli de lexic și de semantică. Cuvinte și sensuri în mișcare*, 2011 (cu Alexandru Nicolae).

Acest articol este primul dintr-o serie care privește ortografia limbii române, sub diverse aspecte (scurt istoric, instrumentele normative actuale, principiile ortografiei românești actuale, semnele ortografice, scrierea cu *i*, *ii*, *iii*, folosirea majusculilor, greșeli frecvente de grafie etc.). În toate articolele, vom reflecta punctul de vedere oficial al Academiei Române, exprimat în instrumentele normative oficiale (vezi mai jos) și nu puncte de vedere personale sau controversate. Prezentările vor avea în primul rând un caracter practic, se vor adresa unui public larg, doritor să fie la curent cu normele ortografice curente și nu neapărat specialiștilor-lingviști.

1. Ce este ortografia?

Termenul *ortografie* provine din gr. *orthos* „drept, corect” și un substantiv derivat din *graphein* „a scrie” (Șuteu 1981: 86), deci, literal, *ortografia* este scrierea corectă. Mai exact, în sens restrâns, *ortografia* privește scrierea corectă la nivelul cuvântului (sau al mai multor cuvinte care formează o unitate); în sens larg, aceasta include și scrierea corectă la nivelurile superioare cuvântului, adică punctuația (DOOM²: XXV, DIN: 586). Într-un sens mai abstract, semiotic, ortografia este un sistem de reguli precise, fixe și unitare, care constau în explicarea valorii semnelor dintr-un anumit sistem grafic de reproducere a unei limbi și din for-

mularea condițiilor de folosire a acestor semne, sistem menit să generalizeze și să stabilizeze varianta cultivată a unei limbi date (Șuteu 1981: 86). Pentru prezentarea de față, care urmărește mai ales familiarizarea cititorilor cu scrierea *corectă*, ne interesează prima definiție a ortografiei.

2. *Scurtă istorie a scrierii românești*

Așa cum se știe, în scrierea limbii române au fost folosite două tipuri de alfabet: chirilic și latin. *Scrisoarea lui Neacșu* (1521) este cel mai vechi text românesc păstrat cu alfabet chirilic, iar *Cartea de cântece*, cunoscută și sub numele de *Fragmentul Teodorescu* (1570-1573), este cel mai vechi text românesc păstrat cu alfabet latin (Șuteu 1981: 89-90). În epoca veche, până în jurul anului 1830, scrierea cu litere chirilice era mult mai răspândită decât cea cu litere latine, atestată, pentru perioada veche, în foarte puține texte (Șuteu 1981: 90).

Începutul secolului al XIX-lea coincide cu încercările unor autori ca Ienăchiță Văcărescu, Toader Școleriu, Ion Budai-Deleanu, Ion Heliade Rădulescu de a simplifica grafia tradițională chirilică, care era inadecvată limbii române și care masca latinitatea și relația dintre limba română și limbile romanice occidentale, pregătindu-se, prin intermediul alfabetelor de tranziție (mixte, chirilice și latine), trecerea la alfabetul latin (Șuteu 1976: 47ff, 1981: 89-91, Stan 2011). Alfabetele de tranziție au fost alcătuite după 1828 (reforma ortografică a lui Ion Heliade Rădulescu) și au fost utilizate circa 30 de ani.

Între 1860 și 1862, scrierea cu alfabet latin a fost introdusă oficial în toate provinciile românești, inclusiv în Transilvania și în Bucovina, aflate sub dominație străină (Șuteu 1981: 91, Stan 2011).

Trecerea la alfabetul latin a creat însă o nouă problemă: unii dintre adepții scrierii cu litere latine (Timotei Cipariu, August Treboniu Laurian, Aron Pumnul) erau convinși că ortografia are rolul de a reflecta originea latină a limbii române, de aceea au propus sisteme ortografice care să oglindească fie etimoanele latinești ale unor cuvinte românești, fie forma pe care anumite cuvinte o aveau în primele texte românești. De exemplu, pentru cuvinte ca *auzi*, *bătrân*, *prânz* se propuneau grafiile *auđi*, *bětran*, *prandiu*, care trimiteau direct la etimoanele latinești *audire*, *veteranus*, *prandium* (vezi Șuteu 1976: 49, Vasiliu 1979: 19). Se crea astfel o ruptură nedorită între scriere și rostire.

Eliminarea acestei rupturi și a etimologismului în general a fost scopul reformelor ortografice succesive impuse de Societatea Academică Română, devenită Academia Română. Prima ortografie oficială, cu obligativitate în toate școlile românești, a fost votată de Academie în anul 1881 (Șuteu 1981: 91, Stan 2011).

Pentru acest prim pas în trecerea de la o ortografie etimologică la una bazată pe principii fonetice un rol important l-a avut Titu Maiorescu. A urmat o serie de reforme ortografice care au dus, treptat, la generalizarea principiului fonologic în ortografia limbii române: în 1904, în 1932, în 1953 și, ultima, în 1993 (Hris-tea 1981: 99, Șuteu 1981: 91-97, Stan 2011). Regulile ortografiei actuale reflectă această ultimă reformă din 1993, care a reglementat scrierea cu *â* în interiorul cuvintelor și folosirea formelor *sunt, suntem, sunteți* ale verbului *a fi*.

Multe dintre problemele cu care ne confruntăm astăzi în ortografia românească au ca sursă dificultățile trecerii de la alfabetul chirilic la cel latin și, mai ales, dificultățile trecerii de la principiul etimologic (pe care îl vom prezenta în următorul articol) la cel fonologic (care va fi discutat mai jos).

3. Instrumentele normative (oficiale)

Preocupările pentru ortografie, apărute odată cu prima gramatică românească păstrată (cea a lui Dimitrie Eustatievici, din 1757) și consecvente începând din secolul al XIX-lea, se reflectă în numeroase instrumente normative (gramatici, îndreptare, dicționare). Consultarea tuturor acestor instrumente este utilă pentru cunoașterea istoriei ortografiei românești, însă pentru a fi la curent cu normele ortografice *actuale* trebuie să apelăm la instrumentele normative în vigoare în acest moment, apărute sub egida Academiei Române. Principalul instrument normativ este *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, coordonat de Ioana Vintilă-Rădulescu și apărut în 2005. În continuare, ne vom referi la acest dicționar prin sigla DOOM². Norma de punctuație actuală este cuprinsă în *Îndreptarul ortografic, ortoepic și de punctuație*, ediția a V-a, 1995, la care ne vom referi în continuare folosind sigla ÎOOP⁵. În afara acestor două instrumente normative oficiale, poate fi consultat și *Dicționarul normativ al limbii române ortografic, ortoepic, morfologic și practic*, 2009 (pentru care folosim sigla DIN), realizat de Ioana Vintilă-Rădulescu, în conformitate cu DOOM² (dicționar pe care l-a coordonat). În plus față de DOOM², DIN conține un număr mare de casete explicative care sintetizează regulile ortografice, ortoepice și morfologice.

4. Principiul fonologic în ortografia limbii române

4.1. Ce este principiul fonologic?

Principiul fonologic (numit *fonetic* în lucrări mai vechi) în ortografie privește corespondența dintre litere și foneme (sunete-tip). Un sistem de scriere

este fonologic dacă în scriere fiecare fonem este notat printr-o literă și fiecare literă redă în scris un singur fonem (Vasilie 1979: 63). Acest principiu funcționează întocmai numai pentru transcrierea fonetică, realizată cu ajutorul sistemelor de transcriere fonetică (sistemul curent este *alfabetul fonetic internațional* – engl. *International Phonetic Alphabet*, cunoscut sub sigla IPA), independente de particularitățile fiecărei limbi și apte de a reda exact, unu la unu, corespondența literă – fonem (Șuteu 1981: 88). Noțiunea de scriere fonologică aplicată limbilor naturale are un caracter gradual: un sistem de scriere este mai mult sau mai puțin fonologic.

Pe această scală, limba română are o scriere preponderent fonologică: în general, nu există sinonimie între litere (cu excepția situației literelor *â* și *î*, care redau același sunet [î] și a unor litere care apar în cuvinte străine neadaptate grafic și fonetic), și majoritatea literelor sunt monosemantice, adică redau o singură realitate fonologică. Inventarul literelor „monosemantice” diferă de la un autor la altul, de aceea vom ilustra respectarea principiului fonologic și excepțiile prin exemple, și nu prin liste exhaustive. În conformitate cu principiul fonologic, literele *p* și *b*, ca majoritatea literelor din alfabetul românesc, sunt monosemantice, redau același fonem, indiferent de context, în: *pat, cap, apt, apă* etc.; *ban, tub, abia, absolut*. Ca excepție de la principiul fonologic se poate da exemplul literelor *c* și *g*, care pot avea mai multe valori; litera *c* poate reda (vezi Șuteu 1981: 93, DIN: 128): [k], în *casă, papuc, act, acru*; [č], dacă este urmată de *e, i*, în: *face, răsuci, centru, cicoare, ceai*; [kʷ], dacă este urmată de grupul *he, hi*: *chel, urechi*. De asemenea, litera *h* poate reda un [h]: *hilar, haltă, pahar* sau poate avea numai valoare diacritică (deci cu valoarea fonologică zero) în *chel, urechi*. Litera *x* redă fie grupul [cs], fie grupul [gz], fără ca această corespondență să se supună unor reguli fonologice; rostirea lui *x* se supune principiului tradițional-etimologic, pe care îl vom prezenta în următorul articol.

4.2. Aplicarea principiului fonologic

Aplicarea din ce în ce mai consecventă a principiului fonologic, prin reformele ortografice (vezi mai sus), nu a urmărit uniformizarea / schimbarea corespondențelor dintre litere și foneme decât în prima fază; ultimele reforme au avut ca scop mai ales eliminarea inconsecvențelor vechii ortografii.

O sinteză privind regulile care au sporit caracterul fonologic al ortografiei românești apare la Hristea (1981: 100-102). Această sinteză reprezintă punctul de plecare pentru lista de reguli pe care o prezentăm în continuare, actualizată cu datele din instrumentele normative în vigoare (DOOM², DIN).

(a) A fost eliminat *u* final din cuvinte și forme gramaticale terminate în diftongii *ai, îi, ei, oi, ui* și în consoanele [k'], [g'] și [č] urmate de *i* nesilabic: *tai, luai, lămâi, mei, auzii, pietroi, cui; mănunchi, ochi, vechi, unghi, arici, bici, cârmaci* (ÎOOP^s: 13). Cuvintele de acest tip se scriau cu *u* final, deși acesta dispăruse de mult din pronunțare. *U* final apare, în ortografia actuală, numai în contextele în care redă o realitate fonetică și trebuie să fie pronunțat: *ambulatoriu, articulătoriu, beneficiu, contradictoriu, interogatoriu, obligatoriu, onorariu, premonitoriu, provizoriu, rechizitoriu, salariu, serviciu, teritoriu* (Hristea 1981: 100).

(b) A fost suprimată una dintre consoanele duble, în contextele în care nu corespundea realității sonore. Cuvinte precum: *casă (de bani), masă („multime”), rasă, glosă, pasă, rarissim, generalissim* se scriu cu un singur *s*, chiar dacă în limba de origine sunt scrise cu *ss*: it. *cassa*, fr. *masse*, germ. *Rasse* etc. Grafia cu consoane duble apare numai acolo unde redă o realitate fonetică: *interregn, interregional, transsiberian* etc. Cu consoană dublă se scriu și *innădi, innămoli, innebuni, innegri, innegura, innobila, innoda, innoi, innopta, innora, innegura* etc., în care primul *n* reprezintă consoana finală a prefixului *în-*, iar al doilea *n* face parte din rădăcină (*în- + noapte, în- + nod* etc.). O situație specială o reprezintă verbele *îneca* și *inota*, care se scriu cu un singur *n* ca urmare a faptului că au devenit neanalizabile: verbele *nota* și *neca*, moștenite din latină, au dispărut din limbă (Hristea 1981: 100, DIN: 535).

În DIN sunt discutate și alte cuvinte în care apare scrierea cu consoană dublă, fie reflectând o realitate fonetică, în situații precum cele de mai sus, în care consoana finală a prefixului coincide cu cea inițială a rădăcinii (*subbibliotecar, hiperrealist, superrefractor, porttabac, posttotalitar, posttraumatic*) sau în interjecții (*brr!, prr!, sst!*), fie fără relevanță în pronunțare, în cuvinte străine neadaptate sau în nume proprii (*babbit, kibbutz, Budda*). În DIN: 262 se atrage atenția asupra faptului că în cuvinte de tipul: *accede, accelera, accent, accident, boccea, ciubucciu, Isaccea, occident, occipital, succeda, succes, succint, vaccin* aceeași literă notează consoane diferite, [k] și [č].

(c) Pentru prefixele vechi în limbă terminate în *-s* (*des-, răs-*) regula este următoarea: acestea păstrează forma cu *-s* (consoană surdă) dacă se combină cu rădăcini / cuvinte care încep cu consoane surde (*p, t, [k], [k'], f, s, ș, [č], ț, h* – *descăleca, descalifica, desface, desfășura, desfrunzi, desfunda, deshăma, deshidrata, despăduchea, despăduri; răsčiti, răscloci, răscredi, răsfire, răsplăți, răsposi, răszițe*), dar se scriu cu *-z* (perechea sonoră a lui *-s*: *dezacorda, dezagrega, dezdoi, dezechilibra, dezgusta, dezinfecta, dezminți, deznădăjdui, dezumaniza, dezvinovăți; răzda, răzgândi, răzjudeca*) dacă se combină cu cuvinte care încep cu vocale, cu sonante (*m, n, r, l*) sau cu consoane sonore (*b, d, g, [g'], v,*

z, j, [ğ]) (Hristea 1981: 100, DIN: 226, 672). Cuvintele care încep cu z, deși aceasta este o consoană sonoră, păstrează forma cu -s (*a dezăpezi, a dezăvori, a răszi*), ca și unele cuvinte neanalizabile (*a desluși*) (DIN: 226). Înainte de -s, prefixul *răs-* se poate confunda cu *ră-*, deci *răsuci, răsufila* nu se scriu cu consoană dublă (DIN: 672).

Situația prefixului neologic *trans-* (care fie apare în cuvinte formate pe teren românesc, fie se poate recunoaște în structura unor cuvinte împrumutate) este diferită, acesta păstrându-și forma cu -s atât înainte de consoane surde (*transcarpatic, transcendent, transfocator, transhumanță, transplanta, transsiberian, transtermie*), cât și înainte de vocale, de sonante și de consoane sonore (*transborda, transdanubian, transductor, transgresă, translata, translitera, transiluminare, transmisibil, transmutație, transvaza*); în cuvintele greu analizabile sau neanalizabile în limba română are varianta *tranz-* înainte de vocală (*tranzacție, tranzistor, tranzit, tranzita, tranzitiv, tranzitoriu, tranziție*) (DIN: 815).

(d) Principiul fonologic este responsabil și de regula: nu se scrie *n*, ci *m* dacă urmează una dintre consoanele *p* și *b*; această regulă este explicabilă prin fenomenul de asimilare: *n* este o sonantă dentală, iar *m* este o sonantă bilabială, având deci același loc de articulare ca și consoanele *p* și *b*; combinațiile *mp*, *mb* sunt mult mai ușor de rostit decât *np*, *nb* (Hristea 1981: 100). Regula se aplică atât în scrierea unor cuvinte neologice, indiferent de forma / grafia etimonului – de exemplu, se scrie *bomboană*, cu *m* înainte de *b*, chiar dacă în franceză substantivul are forma *bonbon* –, cât și (mai ales) în scrierea derivatelor cu prefixe care se termină în *n*. Prefixele în cauză sunt:

- **con-** (*concetățean, confederație, conveni, converge, conviețui*), care, înainte de *p* și *b*, are variantele *com-* (*combate, compatriot, compătimi, complăcea*) și *co-* (*cobeligerant, a coparticipa*); varianta *co-* apare și înainte de sonantele *m*, *n*, *r* și de vocale (*comasa, conațional, coreligionar, coacuzat, coechipier, coopta*) (DIN: 177);

- **in-**, prefix negativ (*inadmisibil, incomplet, indecis, inechitate, infinit, insubordonare, invalid*) sau component al unor verbe (*a încarna, a induce, a infiltra, a însufla, a intona, a invalida*), care are forma *im-* înainte de *p* și *b* (*imbatabil, impar, imperturbabil, imposibil, imblocție, implanta*); varianta *i-* apare, de regulă, în momentul asocierii cu cuvinte care încep cu sonante (*ilegal, imaculat, irațional, ilumina, imigra, inerva, iradia*) (DIN: 396);

- **în-** (*încrede, înfășa, înlăcrima, înmagazina*), care are forma *îm-* înainte de *p* și *b*: *îmbătrâni, îmbujora, îmbulzi, îmbuna, îmbutelia, împacheta, împături, împie-*

tri, împotmoli, împrietenii, împuşca (DIN: 426); pentru scrierea cu *inn-*, *in-* vezi *supra*, (b);

• **sin-** (*sinfazic*) este un prefix neologic (ca și *trans-*, discutat mai sus), și de aceea este de așteptat ca regulile de scriere și de pronunțare să nu fie la fel de bine fixate ca în cazul prefixelor mai vechi; *sin-* are varianta *sim-* în unele cuvinte, majoritatea neanalizabile în limba română, atunci când se atașează la cuvinte care încep cu *p*, *b* și *f* (*simbol, simbioză, simfonie, simpatie*); înainte de *l* și *m* poate avea varianta *si-*, tot în împrumuturi neanalizabile (*silepsă, simetrie*) (DIN: 738).

Excepțiile de la această regulă sunt destul de puține. Înainte de *p* și *b* se scrie *n* numai în: cuvinte foarte noi sau neadaptate (*brandenburg, input*), compuse cu elementele *avan-* și *pan-* (*avanpost, avanpremieră, panpsi-hism*), cuvintele cu *sân-* „sfânt” (*Sânpetru, Sânbenedic*), nume de familie străine sau de origine străină (*Goldenberg, Goldenblum, Gutenberg, Rosenbaum*), nume străine de locuri (*Brandenburg, Canberra, Istanbul, Nürnberg*) (DIN: 534).

Regula este formulată numai pentru întâlnirea dintre *m / n* cu *p* și *b*. La contactul dintre *m / n* cu *f*, principiului fonologic îi este preferat cel tradițional / etimologic, care va beneficia de o atenție specială în următorul articol din această serie. Motivul pentru care principiul fonologic nu acționează decisiv în acest context este acela că *f* este o consoană labio-dentală, care are trăsături articulatorii comune și cu *m*, care este labial, și cu *n*, care este dental. Prin urmare, se scrie *m* în *amforă, bomfaier, camfor, damf, îngâmfat, limfatic, nimfomană, pamfletar, a triumfa, umflat*, în elementul *amfi-* (*amfiteatru*) și în nume proprii ca *Pamfil, Zamfir*, dar se scrie *n* în *confort, fanfaron, fonfăit*, în elementul *infra-* (*infraroșu, infrastructură*) (DIN: 304).

(e) Scrierea cu *ie* la început de cuvânt sau de silabă, atunci când este precedat de o vocală, respectă pronunțarea reală. Se scriu cu *ie* cuvinte și forme gramaticale ca: *ied, iepure, iederă, ieftin, ierna, ieri, ieși; baie, femeie, statuie, voie, constituie, trebuie*. În neologisme, trebuie evitată atât scrierea, cât și rostirea cu *ie*, în contextele amintite mai sus; se scriu și se pronunță deci cu *e* cuvinte ca: *alee, ecran, efemer, epic, epocă, epopee, elan, efect, educație, elocvență, examen, Europa* (Hristea 1981: 101, ÎOOP⁵: 12).

O situație specială este reprezentată de cuvintele din familia *ierarhie, ierarhic, ierarhiza*, care, deși sunt neologisme, se scriu și se rostesc cu *ie* pentru a fi cât mai aproape de formele franțuzești din care provin: *hiérarchie, hiérarchique, hiérarchiser* (Hristea 1981: 101).

De scrierea cu *e*, dar rostirea cu *ie* la începutul unor pronume personale și al unor forme din paradigma verbului *a fi*, este responsabil principiul tradițional / etimologic, care va fi prezentat în articolul următor.

(f) În fine, principiul fonologic reglementează și scrierea neologismelor: în general, dacă un cuvânt a pătruns de mai mult timp în limbă sau are o frecvență mare, acesta este adaptat fonetic și grafic, adică se scrie așa cum se pronunță și nu respectând grafia din limba de origine (*aisberg*, *apropo*, *angro*, *fotbal*, *gol*, *lider*, *meci*, *miting*, *ofsaid*, *șezlong*, *vizavi*). În schimb, neologismele foarte recente sau cele care nu au o frecvență mare contravin principiului fonologic, adică scrierea este diferită de pronunțare (*country* [cantri], *cover-girl* [covărgărl], *föhn* [fön], *ketchup* [k'ěčap], *lied* [lid], *loess* [lös], *rugbi* / *rugby* [ragbi], *rummy* [rami / römi], *weekend* [uïchend], *whisky* [uïshi], *windsurfing* [üindsărfing], *yesman* [iesmen]) (Hristea 1981: 101; lista de exemple actualizată conform DOOM²).

Bibliografie și sigle

1. DIN – Ioana Vintilă-Rădulescu, *Dicționar normativ al limbii române ortografic, ortoepic, morfologic și practic*, Corint, București, 2009.
2. DOOM² – *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, coord. Ioana Vintilă-Rădulescu, Editura Univers Enciclopedic, București, 2005.
3. Theodor Hristea, *Principiile ortografiei românești actuale*, în: Th. Hristea (coord.), *Sinteze de limba română*, ediția a doua, revăzută și mult îmbogățită, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1981, p. 99-109.
4. ÎOOP⁵ – Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, *Îndreptar ortografic, ortoepic și de punctuație*, ediția a V-a, București, Editura Univers Enciclopedic, 1995.
5. Camelia Stan, *Ortografia și ortoepia (secolele al XIX-lea – al XX-lea)*, în: Gh. Chivu (coord.), *Tratatul de istorie a limbii române*, vol. III, 2011, ms.
6. Flora Șuteu, *Influența ortografiei asupra pronunțării literare românești*, Editura Academiei Române, București, 1976.
7. Flora Șuteu, *Introducere în studiul ortografiei românești actuale*, în: Th. Hristea (coord.), *Sinteze de limba română*, ediția a doua, revăzută și mult îmbogățită, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1981, p. 86-98.
8. Emanuel Vasiliu, *Scrierea limbii române în raport cu fonetica și cu fonologia*, Universitatea din București, București, 1979.